

The Disobedience of Adam: An Comparative Interpretation of Verse 121 of the al-Ṭāhā Chapter*

Ashkan Javanmard¹ Seyyed Reza Moaddab² and Mustaffa Bin Abdullah³

¹ Ph.D. Candidate, Quran and Hadith Sciences Department, Faculty of Islamic Theology and Teachings, University of Qom, Qom, Iran. Email: ashkan_411411@yahoo.com

² Professor, Quran and Hadith Sciences Department, Faculty of Islamic Theology and Teachings, University of Qom, Qom, Iran (**corresponding author**). Email: sr-moaddab@qom.ac.ir

³ Professor, Department of Al-Quran and Al-Hadith, Academy of Islamic Studies Academy of Islamic Studies, Universiti Malaya, Kuala Lumpur, Malaysia. Email: mustaffa@um.edu.my

Abstract

The verses related to instantial denigration or attribution of specific sins and wrongdoings to the great Divine Prophets have always been a subject of discussion and dispute among Quranic exegetes. Verse 121 of the al-Ṭāhā Chapter is one of these controversial verses, in which the two verbs, “disobedience” (*ʿiṣyān*) and “misguidance” (*ghiwāyat*) are attributed to Prophet Adam (peace be upon him). The main question of this study is whether it is possible to conceive the verbs “disobedience” and “misguidance” in relation to Adam (peace be upon him)—despite the belief in the infallibility of the prophets—in their literal meanings, or must one, like other commentators, resort to complex interpretations that are sometimes inconsistent with the apparent meaning of the verse? This research, conducted through an analytical-comparative method, concludes that in the verse under discussion, not only is there no accurate and justified metaphorical context (i.e., *qarīna-yi šārifah*: a context that takes a word from its real meaning to its metaphorical one) for interpreting the apparent meanings of disobedience and misguidance in relation to Adam (P.B.U.H.) in the manner suggested by some exegetes, but there are numerous corroborators that can be derived for determining the literal meanings of these verbs as the primary intended meaning of the Divine speech.

Keywords: Verse 121 of the al- Ṭāhā Chapter, disobedience of Adam, misguidance of Adam, infallibility of the prophets, original sin

* Received 1 March 2024; Received in revised from 14 April 2024; Accepted 17 April 2024; Published online 20 November 2024

Cite this article: Javanmard, A., Moaddab, R. & Mustaffa Bin, A. (2024). The Disobedience of Adam: An Comparative Interpretation of Verse 121 of the al-Ṭāhā Chapter. *Comparative Interpretation Research*, 10(2), 1-24. <https://doi.org/10.22091/ptt.2024.9347.2232>

Publisher: University of Qom

© The Author(s)

Introduction

The verses related to specific denigration or attribution of specific sins and wrongdoings to the great Divine Prophets have always been a subject of discussion and dispute among Quranic exegetes. A brief review of the views of exegetes on similar subjects suggests that there are fundamentally two major groups of exegetes who have serious disagreements regarding such verses: The first group, invoking the general principles of the infallibility of the Prophets in the Quran and narrations, and relying on theological assumptions, rejects the literal meanings of such verses and inevitably resorts to their interpretation. In contrast, the second group considers the literal aspect of such verses as the intended meaning of the speaker by maintaining the authority of the literal meanings of the verses and the lack of accurate and justified metaphorical contexts. Verse 121 of the al- Tāhā Chapter is one of these controversial verses, in which the verbs disobedience and misguidance are attributed to Adam (A.S.). The main question of this study is whether it is possible to conceive “disobedience” and “misguidance” in relation to Adam (A.S.), despite belief in the infallibility of the Prophets, in their literal meanings, or must one, like other exegetes, resort to complex interpretations that are sometimes inconsistent with the literal meaning of the verse?

The assumption of this study is that the human dimensions of the Divine Prophets (A.S.) are similar to other human beings in terms of commitment and inclusion in divine obligations and trials throughout their blessed lives. The result of this research is a correct understanding of the meanings of such verses and a more realistic recognition—free from exaggeration and diminution—of the status of the Divine Prophets as pillars of guidance in order to properly emulate them.

A Comparative Analysis of the Verse in the Exegeses of the Two Sects

A review of the opinions of commentators—within their historical context—shows that in the early centuries, the main approach of commentators, especially those of the Sunni tradition, was simplicity, reliance on the apparent meanings of the verses, and avoidance of complex interpretations regarding the verses under discussion. From the fifth century onward, with the expansion of jurisprudential and theological schools and the debates among their followers, along with the coherence and spread of the theological beliefs of the Shiite school, the emphasis on the infallibility of the Prophets and the effort to reinterpret and harmonize the meanings of the verses with this belief became the dominant approach among many Shiite exegetes. This approach was also followed and

strengthened by other commentators of this sect in later centuries, such as Tabarsi and Abu al-Futuh al-Razi. The stance of Shiite exegetes on the views of Sunni scholars—such as Muhyiddin Ibn Arabi, al-Qurtubi, al-Alusi, and others—was also influential, leading to an interpretation of Adam's (A.S.) disobedience as an instantial and relative deficiency. Allamah Tabatabai and his students in the contemporary centuries, under the influence of the narrations of the Ahlulbayt (A.S.), especially the narration of Imam Reza (A.S.) and the justifications of the Hadith (*Akhbārī*: those who accept only narrations and reject reasoning) scholars, have adopted the guidance-oriented nature of God's prohibition in this regard as their preferred opinion. Critics such as Fakhr al-Din al-Razi, Fazlullah, Qaraati, and Sadeqi Tehrani in various centuries have worked to critique and clarify the incorrect consequences of some prevalent opinions among exegetes and to correct them. In the author's view, Imam Khomeini's (R.A.) perspective is a comprehensive one, harmonizing both the apparent and deeper meanings of God's words, while simultaneously embodying free thought and profound insight.

Conclusion

A general summary of the linguistic, literary, comparative, narrative, rational, and mystical discussions in the interpretation of the verse in question reveals that not only is there no solid and justified metaphorical context to reinterpret the apparent meaning of this verse into the suggested interpretations, but on the contrary, there is numerous supporting evidence for affirming the apparent meaning of the verse and the actions used within it as the primary denotations of the speaker's words. Of course, the sin of the prophets should be considered in light of their high status and the severity of their trials, and to attribute it to the sins and faults of ordinary and imperfect human beings is a highly erroneous judgment.

References

- Abul Futuh Razi, H. (1987). *Rowd al-jinan war ruh al-jinan fi tafsir al-Qur'an*. Bunyad-i Pazhouhesh-hayi Islami-yi Astan Qods Razavi. [In Arabic].
- Alusi, M. (1994). *Ruh al-ma'ani fi tafsir al-Qur'an al-'Azim wa al-sab' al-mathani*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Fadlullah, M. H. (1998). *Min wahy al-Qur'an*. Dar al-Malak li-l Tabaah wa al-nashr. [In Arabic].
- Khomeini, R. (2009). *Aadab al-salat*. Muassasa-yi Tanzim va Nashr-i Aathar-i Imam Khomeini. [In Persian].

- Qaraati, M. (2004). *Tafsir-i Nur*. Markaz-i Farhangi-yi Dars-hayi az Quran. [In Persian].
- Sadeqi Tehrani, M. (1986). *Al-Furqan fi tafsir al-Qur'an bi-l Qur'an wa al-Sunnah*. Farhang-i Islami Publications. [In Arabic].
- Sobhani Tabrizi, J. (2009). *Manshour-i Javeed*. Muassasa-yi Imam Sadeq. [In Persian].
- Tabatabai, M. H. (1996). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Aalami li-l Matbuaat. [In Arabic].
- Tusi, M. (n.d.). *Al-Tibyan fi tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Zamakhshari, M. (1986). *Al-Kashshaf 'an haqa'iq ghawamid al-tanzil wa 'uyun al-aqawil fi wujuh al-ta'wil*. Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic].

عصیان و غوايت آدم (ع): تفسير تطيقي آيه ۱۲۱ سوره طه*

اشکان جوانمرد^۱، سید رضا مؤدب^۲✉، و مصطفیٰ بن عبدالله^۱

۱) دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه:

ashkan 411411@yahoo.com

^۲ استاد، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه:

sr-moaddab@gom.ac.ir

۳ استاد، گروه علوم قرآن و حدیث، مدرسه مطالعات اسلامی، دانشگاه مالایا، کوالالامپور، مالزی. رایانامه:

mustaffa@um.edu.my

حکیدہ

آیات مربوط به تقیص موردی و یا انتساب گناه و معصیتی خاص به ساحت پیامبران بزرگ الهی همواره محل بحث و نزاع مفسران بوده است. آیه ۱۲۱ سوره طه از زمره همین آیات جنجالی است که در آن، دو فعل «عصیان» و «غوايت» به حضرت آدم (ع) نسبت داده شده است. پرسش اصلی پژوهش پیش‌رو این است که آیا می‌توان افعال «عصیان» و «غوايت» در مورد آدم (ع) را — به‌رغم عصمت پیامبران — بر معانی ظاهری آنها حمل کرد یا ناگزیر بایستی همچون سایر مفسران راه تأویلات پیچیده و گاه ناسازگار با ظاهر آیه را در این باره پیمود؟ این پژوهش به روش تحلیلی-تطبیقی انجام شده و نتیجه نهایی آن این است که در آیه مورد بحث نه تنها قرینه صارفه متقن و موجهی برای تأویل معانی ظاهری افعال «عصیان» و «غوايت» در مورد آدم (ع) به معانی مورد ادعای برخی مفسران وجود ندارد، بلکه، مؤیدات فراوانی در تعیین معانی ظاهری این افعال به‌عنوان مدلول اصلی کلام الهی، قابل استنباط است.

کلیدواژگان: سوره طه: ۱۲۱، عصیان آدم (ع)، غوایت آدم (ع)، عصمت انبیا، گناه نخستین

* دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۱۱؛ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۱/۲۶؛ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۲۹؛ انتشار برخط: ۱۴۰۳/۰۸/۳۰

استاد: جوآنمرد، اشکان؛ مؤدب، سید رضا؛ و بن عبدالله، مصطفیٰ. (۱۴۰۳). عصیان و غوایت آدم (۶) از دیدگاه مفسران: تفسیر

آیه ۱۲۱ سوره طه. پژوهش های تفسیر تطبیقی، ۱۰(۲)، ۱-۲۴. <https://doi.org/10.22091/ptt.2024.9347.2232>

© نو پسندہ (ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

آیات تنقیص موردی و یا انتساب گناه به ساحت پیامبران بزرگ الهی همواره محل بحث و نزاع مفسران بوده است. با بررسی اجمالی نظرات مفسران در موضوعات مشابه، به نظر می‌رسد که اساساً دو گروه عمده از مفسران در مورد این گونه از آیات با یکدیگر اختلاف نظر جدی دارند: گروه اول، با تمسک به عمومات ادله عصمت پیامبران، در کتاب و سنت، و بهره‌گیری از پیش فرض‌های کلامی، معانی ظاهری این قبیل از آیات را برنتابیده و ناگزیر به تأویل آنها مبادرت ورزیده‌اند. گروه دوم، در مقابل، با تمسک به حجیت ظواهر آیات و عدم یافتن قرائن صارفه متقن و موجه، ظواهر این قبیل آیات را مقصود اصلی متکلم تلقی نموده‌اند. آیه ۱۲۱ سوره طه از زمره همین آیات جنجالی است که در آن، دو فعل «عصیان» و «غوايت» به آدم (ع) نسبت داده شده است. پرسش اصلی پژوهش پیش‌رو این است که آیا می‌توان «عصیان» و «غوايت» در مورد آدم (ع) را، به‌رغم باور به عصمت پیامبران، بر معانی ظاهری آنها حمل نمود و یا ناگزیر باید همچون سایر مفسران راه تأویلات پیچیده و گاه ناسازگار با ظاهر آیه را پیمود؟

پیش فرض این تحقیق همسانی ابعاد بشری پیامبران الهی (ع) با سایر انسان‌ها در ملازمت و شمول تکالیف و ابتلائات الهی در تمامی دوران حیات پربرکت آن بزرگواران است. دستاورد این تحقیق درک صحیح معانی این قبیل آیات و شناخت واقع‌بینانه‌تر — به دور از غلو و تقصیر — مقامات پیامبران الهی به‌عنوان استوانه‌های هدایت در جهت الگوگیری صحیح از آن بزرگواران است.

پیشینه پژوهش

ناصر (۱۳۸۷) در کتاب خویش به تحلیل داستان زندگی حضرت آدم (ع) از دیدگاه تاریخ تفکر دینی و همچنین از منظر علمی و فلسفی پرداخته است. فصل پایانی این اثر، به موضوعاتی همچون نهی حضرت آدم از نزدیک شدن به درخت ممنوعه، ماهیت درخت یادشده، چگونگی وسوسه آدم و حوا توسط ابلیس، توبه آدم و فرود او به زمین اختصاص دارد.

زمانی (۱۳۸۷) موضوع عصیان و نافرمانی حضرت آدم (ع) و ارتباط آن با عصمت پیامبران را بررسی کرده است. وی پس از ارزیابی دیدگاه‌های مفسران در این موضوع، به این نتیجه نهایی رسیده است که اگرچه آدم (ع)

مرتکب نافرمانی و مستحق مجازات الهی گردید، اما این نافرمانی در زمانی رخ داد که ایشان هنوز به مقام پیامبری نرسیده بود.

از نظر ملا یوسفی و معماری (۱۳۹۰) به رغم توافق فراگیری که میان مسیحیان و مسلمانان در مورد لغزش آدم و حوا وجود دارد، اختلاف نظرهای جدی نیز در این میان به چشم می خورد. در همین راستا، پژوهشگران نامبردار کوشیده اند تا با اتخاذ رویکردی تطبیقی، وجوه تشابه و اختلاف اسلام و مسیحیت را در مورد گناه نخستین به تصویر بکشند.

خوشدل روحانی و بیگدلی (۱۳۹۲) در پژوهششان به مقایسه دیدگاه های علامه طباطبایی و آگوستین درباره گناه نخستین پرداخته اند. از دیدگاه آگوستین، آدم (ع) در ابتدا برای زندگی در بهشت آفریده شده بود و هویتی الهی داشت، اما پس از ارتکاب نافرمانیش، نعمت بهشت را از دست داد و به ناچار به زمین فرود آمد و در آنجا با مرگ و رنج های دنیوی روبرو شد. در مقابل، علامه طباطبایی بر این باور است که حضرت آدم از همان آغاز برای زندگی در روی زمین خلق شده بود و اقامت موقت ایشان در بهشت، مقدمه ای برای همین هدف بود. طباطبایی همچنین معتقد است که آدم (ع) هرگز از فرمان الهی سرپیچی ننمود و آنچه از ایشان صادر گشت، تنها نقض یک نهی ارشادی بود که ترک اولی به شمار می رفت.

سیدترابی و رمضانی پارگامی (۱۳۹۲) بر این باورند که گفتمان عصیان و توبه حضرت آدم (ع) یکی از موضوعات رازآلود در عرفان اسلامی است. عرفا و شعرا با استناد به آیات و روایات و به کارگیری تعبیر عرفانی از نگاه خویش به این داستان نگریسته اند.

توکلی و صادقی (۱۳۹۵) معتقدند که آیه مربوط به عصیان و لغزش حضرت آدم (ع) به معنای گناه عرفی شناخته شده در نزد عموم مردم نیست، بلکه این آیه در حقیقت نشان می دهد که آدم (ع) در مسیر سلوک بندگی و عشق ورزی به خداوند، نتوانسته به طور کامل موافق آداب عاشقان عمل نمایند و به مقاماتی همچون «قاب قوسین او ادنی» دست یابد.

کرد و همکاران (۱۳۹۶) نظرات متنوع صاحب نظران درباره عصیان حضرت آدم (ع) را بررسی کرده و به این نتیجه رسیده اند که عصیان از سوی مفسران به معانی مختلفی همچون نافرمانی، ترک اولی، ترک مطلوب و

گمراهی از رشد تفسیر شده است. غوایت نیز در آثار ایشان یادآور خروج از بهشت، محرومیت از جاودانگی و یا ناکامی در دستیابی به پاداشی خاص می‌باشد. با این حال، صاحبان پژوهش با برخی مفسران هم عقیده‌اند که نهی الهی در مورد آدم (ع) صرفاً نهی ارشادی بوده و استفاده از واژگانی مانند عصیان و توبه و غوایت منافاتی با عصمت آدم (ع) ندارد و مستلزم عقوبتی نیز برای ایشان نمی‌باشد.

فاکر میدی و اخلاقی (۱۳۹۶) در پژوهششان به بررسی تطبیقی دیدگاه آیت‌الله معرفت و رشید رضا درباره آیات خطای آدم (ع) پرداخته‌اند. معرفت قائل به ارشادی بودن نهی موجود در آیه ۳۵ سوره بقره است. رشید رضا، اما، با اعتقاد به عدم پیامبری آدم (ع) در هنگام اقامتش در بهشت و نیز تمثیلی بودن داستان مذکور، به توجیه خطای آدم (ع) می‌پردازد. این مقاله پس ارزیابی دو نظر نامبردار و دقت در دلایل موجود، در نهایت نظر معرفت را به عنوان نظر صائب‌تر معرفی می‌کند.

واسعی (۱۴۰۱) گناه نخستین را از دیدگاه پولس و امام خمینی (س) مورد توجه خویش قرار داده است. پولس بر این باور است که گناه نخستین با نافرمانی آدم (ع) آغاز شد و موجب ورود فساد و مرگ به عالم و آلودگی تمامی انسان‌ها به گناه گردید. در مقابل، امام خمینی (س) معتقد است که عصیان آدم (ع) در بهشتی برزخی رخ داده که اساساً مکان تکلیف نبوده است. بنابراین، به نظر ایشان، گناه عرفی معهود در مورد ایشان صدق نمی‌کند و ماهیت این گناه را می‌توان نوعی انصراف از وحدت و توجه آدم به کثرت دانست.

گفتنی است که نوآوری تحقیق پیش‌رو بررسی انتقادی نظرات مفسران و صاحب‌نظران فریقین در بستر تاریخی و ریشه‌یابی سیر تحولات و تطورات آنها در این باب است. در همین راستا، نگارنده بر آن است تحلیل‌ها و نتیجه‌گیری‌هایش، با ژرف‌نگری، جامع‌بینی و آزاداندیشی بیشتر و پرهیز از تقلیدهای کورکورانه همراه بوده باشد. در بخش منابع پژوهش نیز، تلاش بر این بوده که موضوع پژوهش در مجموعه منابع لغوی، ادبی، تفسیری، روایی، عقلی و عرفانی بررسی شود و نتایج پژوهش‌های قبلی نیز مورد توجه قرار گرفته شود.

مفهوم‌شناسی واژگان عصیان و غوایت

ابن فارس (۱۴۰۴ ق) دو ریشه متباین «ع ص ی» و «ع ص و» برای فعل «عصى» بیان نموده است که یکی دلالت بر تجمع و فراهم آمدن و دیگری دلالت بر فرقت و جدایی می‌نماید. به طریق مشابه، وی برای فعل «غوى» نیز دو

ریشه ذکر نموده است: یکی در معنای مخالف «رُشد» و ایجاد شر و فساد و ظلمت در کاری و دیگری در معنای وقوع فساد و تباهی در آن کار (ج ۴، صص ۳۴۴ و ۴۰۰). مصطفوی (۱۳۶۰) اصل ماده «عصی» را بدون در نظرگیری ملحقات آن، نقطه مقابل «اتباع» و به معنای عدم تبعیت و پیروی دانسته است (ج ۸، صص ۱۵۸-۱۵۹). قرشی (۱۳۷۱) عصیان را به معنای نافرمانی و خروج از طاعت و فرمان برداری آورده است (ج ۵، صص ۱۱-۱۳). با توجه به آنچه گفته شد، لغت‌شناسان ریشه کلمه «ع ص ی» در آیه مورد بحث را با معانی ای همچون نافرمانی، سرپیچی، خروج از طاعت و ترک تبعیت؛ و ریشه کلمه «غ و ی» را نیز با معانی ای همچون جهل و شر، فساد عقیدتی، ایجاد ظلمت و تاریکی در کاری، محرومیت انسان از چیزی و یا به فساد انجامیدن زندگانی وی معادل دانسته‌اند.

بررسی دلالت مواد امر و نهی بر چگونگی تکلیف مخاطبان

با توجه به اینکه بحث اصلی درباره عصیان و گمراهی آدم (ع) به صدور فرمان خداوند (اعراف: ۱۹) و سرپیچی بعدی آدم (ع) از آن فرمان (طه: ۱۲۱) مربوط می‌شود، بررسی دلالت مواد امر و نهی بر چگونگی تکلیف مخاطبان به‌عنوان مقدمه این بحث ضروری است.

فعل امر با در نظر گرفتن حجیت ظواهر کلام، به‌طور طبیعی بر «وجوب امری» دلالت می‌کند، زیرا در ماده امر به ذهن مخاطب مفهوم «لزوم اطاعت و اتیان عمل خواسته شده» منتقل می‌شود، مگر اینکه دلیل یا قرینه‌ای در جمله باشد که نشان‌دهنده جایز بودن ترک موضوع امر بوده باشد، که در این صورت، باید امر را حمل بر استحباب نمود. ماده نهی نیز، مانند ماده امر، دلالت بر طلب دارد، با این تفاوت که در ماده امر، موضوع خواسته‌شده امری وجودی و در ماده نهی، امری عدمی است. همچنین، تسلط آمر و ناهی در هر دو مورد حائز اهمیت است.

مفسران و ادیبان انواع مختلف برای امر و نهی در نظر گرفته‌اند:

۱. حالت فرماندهی: زمانی است که آمر و ناهی از موضع قدرت صحبت می‌کنند و شنونده را زیردست خویش فرض می‌نمایند. در این حالت، امر و نهی جنبه مولوی به خود می‌گیرد. حال اگر نهی مولوی مورد تأکید ناهی بوده باشد، به آن نهی مولوی تحریمی می‌گویند. در غیر این صورت، نهی مولوی تنزیهی یا کراهتی نامیده

می‌شود. گفتنی است که مخالفت با نهی مولوی تحریمی موجب عقاب و تنبیه متخلف است، اما مخالفت با نهی مولوی تنزیهی هیچ پیامد منفی برای وی در پی نخواهد داشت.

۲. حالت پند و اندرز: در این حالت، آمر و ناهی از موضع خیرخواهی و اندرز سخن می‌گویند و سعی دارند افراد را با پند و نصیحت و یادآوری پیامدهای طبیعی اعمالشان به کاری دعوت و یا از آن باز دارند. در این شرایط، امر و نهی جنبه ارشادی دارد و هیچ‌گونه تبعات احتمالی جز نتیجه طبیعی عمل را در بر نخواهند داشت (مظفر، ۱۳۸۱، ج ۱، صص ۵۲-۵۳؛ سبحانی، ۱۳۸۸ و ۱۳۹۳، ج ۱۱، صص ۸۵-۹۲، ج ۱، صص ۱۴۰-۱۵۴). با این مقدمات به نظر می‌رسد که نهی موجود در آیه ۱۹ سورة اعراف، نهی تحریمی بوده باشد، زیرا تبادر ذهنی اولیه، با عنایت به علو مرتبت ناهی و تأکید شدیدش بر لزوم پابندی نهی‌شونده، به ترک موضوع نهی و مجاز نبودن اتیان آن چنین اقتضایی را به همراه دارد و ادعای انصراف نهی مذکور از نهی تحریمی به سایر گونه‌های موجود مستلزم وجود قرینه صارفه متقن می‌باشد.

اما قرائن مورد ادعای برخی مفسران در مورد تنزیهی بودن، مندوب بودن و یا ارشادی بودن این نهی یا از قبیل قرائن برون‌متنی — همچون تشکیک در نبوت آدم (ع) در زمان صدور نهی، عدم وجود تکلیف برای ایشان در مکان صدور نهی — و یا قرائن درون‌متنی — همچون لحن ناصحانه موجود در آیات مورد بحث — است. در حالی که بررسی بیشتر داستان حضرت آدم (ع) در قرآن — به‌ویژه آیات ۳۰ تا ۳۸ سورة بقره — قرائن دسته اول را در معرض تردید جدی قرار می‌دهد، چراکه دقت در موضوعاتی همچون امر الهی در مکلف نمودن فرشتگان به سجده در برابر آدم (ع) در همان بدو خلقت و سرزنش و طرد ابلیس در پی سرپیچی از این فرمان ملازمت شمول تکالیف الهی با همه مخلوقات جهان، در تمامی زمان‌ها، مکان‌ها و مکان‌ها را اقتضا می‌نماید. از دیگر سو، طرح موضوع خلافت آدم (ع)، حتی پیش از خلقت آن بزرگوار و ملازمت این خلافت با نبوت ظاهری‌شان، همراه با بحث نبوت انبائی آدم و تعلیم اسمای کذابی به فرشتگان در آیات بعدی، همه مؤید متصل و درون‌متنی برای اثبات مکلف بودن آن حضرت در برابر اوامر و نواهی الهی در همان بدو خلقتش است.

افزون بر این‌ها، به نظر می‌رسد صرف استناد به لحن ناصحانه به‌کاررفته درباره تبعات ناشی از سرپیچی از نهی الهی در قرائن دسته دوم، نمی‌تواند دلیل محکمی برای استدلال برخی مفسران برای مصادره به مطلوب نمودن

چنین نهی مؤکدی به نهی ارشادی ادعایی‌شان بوده باشد، چراکه لسان تشریع در قرآن، حتی در مورد واجبات الهی، از همان ابتدا بر پایه رفق و مدارا و به‌کارگیری قول لّین بنا شده است.

تحلیل سیاقی آیه موردبحث

از دقت در سیاق آیات مرتبط همچون آیات ۱۱۷ تا ۱۲۲ سوره طه، تحذیر و انذار شدید الهی نسبت به دشمنی ابلیس و مقاصد پلید وی در خارج نمودن آدم (ع) از مقام قرب و جایگاه بهشتی‌اش برداشت می‌شود. افزون بر این، ذکر پیامدهای منفی ناشی از نافرمانی صورت‌گرفته توسط آدم (ع) همچون آشکار شدن زشتی‌ها، سرزنش شدید الهی و هبوط آدم (ع) از بهشت، به همراه استعمال افعال «فَوَسْوَسَ» (اعراف: ۲۰)، «فَدَلَّلَاهُمَا» (اعراف: ۲۲)، «فَأَزَلَّهُمَا» (بقره: ۳۶) در مورد ابلیس و افعال «عَصَى»، «غَوَى»، «تَابَ» و «هَدَى» در مورد فعل آدم (ع)، همه قرائن سیاقی در جهت تثبیت دلالت آیه موردبحث بر معنای ظاهری آن — یعنی نافرمانی و تمرد اختیاری و گمراهی و کیفر متعاقب — در این باره است.

بررسی تطبیقی «وَعَصَى آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَى» در تفاسیر فریقین

در این بخش به بررسی تطبیقی نظرات مفسران فریقین در بستر تاریخی پرداخته می‌شود تا سیر تحولات و تطورات نظرات ایشان و علل و عوامل مؤثر در پیدایش آنها مورد ریشه‌یابی قرار گیرد، چراکه ابعاد مختلف موضوع موردبحث در سایه همین بررسی‌ها و ریشه‌یابی‌ها آشکار و عاری از ابهام خواهد شد.

قرن دوم

مقاتل بن سلیمان (۱۴۲۳ ق) در تفسیر آیه، بدون به‌کارگیری هرگونه تأویلی و با تکیه بر ظواهر آیه چنین می‌نویسد: «یعنی آدم (ع) گمراه شد و از اطاعت پروردگار خویش روی برگرداند. سپس خداوند متعال او را برای خویش خالص گرداند، توبه‌اش را پذیرفت و هدایتش فرمود» (ج ۳، ص ۴۴).

قرن چهارم

سمرقندی (بی‌تا) ترجمه تفسیری آیه را چنین آورده است: «یعنی آدم (ع)، امر پروردگار خویش را با خوردن از میوه درخت ممنوعه ترک نمود» (ج ۲، ص ۴۱۵). ابن ابی حاتم (۱۴۱۹ ق)، به نقل از حسن بصری، معنای آیه را چنین آورده است:

یعنی آدم (ع) آنچه را درباره خوردن درخت به وی عرضه شده بود ترک نمود و اگر فعل او صرفاً از سنخ نسیان و خطا بود چیزی بر ذمه وی واقع نمی‌شد، زیرا خداوند عقاب نسیان و خطا را از مؤمنان برداشته است. (ج ۷، ص ۲۴۳۷)

ترجمه تفسیر طبری (۱۴۱۲ق) هم بی‌شبهت به موارد قبلی نیست: «یعنی آدم (ع) با امر پروردگارش مخالفت ورزید و از نهی الهی درباره خوردن از میوه درخت ممنوعه، که تخلف از آن برایش جایز نبود، تعدی نمود» (ج ۱۶، ص ۱۶۳).

قرن پنجم

با گسترش مکاتب فقهی و کلامی، شیخ طوسی به بیان دیدگاه شیعیان در رابطه با عصیان آدم (ع)، با تکیه بر عصمت مطلق انبیا، می‌پردازد:

در نزد ما شیعیان، نهی الهی در مورد آدم (ع) نهی تنزیهی و کراهتی بوده است، بلکه اولی‌تر این است که آن را نهی مستحبی غیر حرام بدانیم، زیرا نهی حرام تنها در مورد امور قبیح واقع می‌شود و صدور قبائح — اعم از صغائر و کبائر — از پیامبران جایز نیست. (طوسی، بی‌تا، ج ۷، ص ۲۱۷)

سورآبادی (۱۳۸۰) عصیان آدم (ع) را نافرمانی وی در برابر نهی الهی و غوایت او را نیز انحراف وی از مسیر صواب معنا نموده است. وی در عین حال عصیان آدم (ع) را امری موردی دانسته و او را مستحق انتساب صفت عاصی — که بر پایداری این صفت در وی دلالت می‌کند — نمی‌داند (ج ۳، ص ۱۵۴۰). قشیری (بی‌تا) در تفسیر عرفانی خویش، انتساب صفت عصیان به آدم (ع) را، در قبال نافرمانی موردی‌اش، به عنوان نمادی برای فرزندان آدم (ع) تفسیر می‌کند، تا به آنها نشان دهد که انسان‌ها جایز الخطا هستند و اشتباه کردن بخشی از ذات بشری است و در عین حال تحذیری برای ایشان در جهت بزرگداشتن نافرمانی الهی و پرهیز از کوچک شمردن آن می‌داند (ج ۲، ص ۴۸۵).

قرن ششم

طبرسی (۱۳۷۲) معصیت را معادل مخالفت امر، اعم از امر واجب و یا مستحب، و غوایت را به معنای محروم شدن آدم (ع) از ثواب و یا جاودانگی در بهشت می‌داند (ج ۷، ص ۵۵). ابوالفتوح رازی (۱۴۰۸ ق) عصیان را معادل مخالفت امر همراه با قصد و اراده در برابر اوامر واجب و مندوب الهی دانسته و در عین حال با توجه به ادله عقلی لزوم عصمت پیامبران، مخالفت امر واجب را بر آدم (ع) جایز نمی‌داند، لذا به ناچار عصیان او را بر مخالفت امر

مندوب حمل نموده است (ج ۱۳، ص ۱۹۳). زمخشری (۱۴۰۷ق) معصیت آدم را از جنس صغایر قلمداد نموده است (ج ۳، ص ۹۴). فخررازی (۱۴۲۰ق) با مطرح نمودن نظرات مختلف مفسران درباره عصیان حضرت آدم (ع) — همچون مندوب بودن امر الهی، مربوط بودن آن به مصالح دنیوی و نه تکالیف الهی، صغیره بودن معصیت آدم (ع) و یا قبل از نبوت بودن آن — ورد مستدل تک تک این موارد، ظاهراً به ترک امر واجب از سوی آدم (ع) متمایل شده است (ج ۲۲، ص ۱۰۸).

قرن هفتم

قرطبی (۱۳۶۴) ضمن پذیرش عتاب الهی نسبت به گناه پیامبران در مواضع متعدد قرآن کریم و عدم امکان تأویل موارد این چنینی، در نهایت صدور گناه و نقایص از جانب ایشان را با توجه به جمله «حسنات الابرار سیئات المقربین» و مراتب والای پیامبران قابل داوری می داند. وی در عین حال موارد مذکور را نوعاً مواردی نادر و ناشی از بروز خطا و نسیان و یا برداشت های نادرست از کیفیت و لوازم اوامر الهی عنوان می کند که در سایه لطف و بخشش الهی، آسیبی به جایگاه والای ایشان نمی رساند (ج ۱۱، ص ۲۵۵). شبیانی (۱۴۱۳ق) از قول هم فکران شیعه خویش، با توجه به لزوم عصمت در طبقه پیامبران و اجتناب ایشان از فراهم آوردن زمینه های نفرت در قلوب پیروانشان، عصیان آدم (ع) را مربوط به اتیان فعل مکروه یا ترک فعل مستحب دانسته است (ج ۳، ص ۳۴۵).

قرن هشتم

جرجانی (۱۳۶۴) نظری مشابه نظر شبیانی هم مذهب خویش عنوان نموده است (ج ۶، ص ۹۷).

قرن دهم

نظر فتح الله کاشانی (۱۳۳۶) نیز منطبق بر نظرات ابوالفتوح رازی و شبیانی می باشد (ج ۶، ص ۳۰). سیوطی (۱۴۰۴ق) در تفسیر خویش، روایات منابع اهل سنت را ذیل آیه مورد بحث آورده است (ج ۴، ص ۳۱۱).

قرن یازدهم

بحرانی (۱۴۱۶ق) به ذکر برخی روایات اهل بیت (ع) از جمله دو روایت علی بن محمد بن الجهم از امام رضا (ع) ذیل آیه مورد بحث پرداخته است (ج ۳، ص ۷۸۳). لاهیجی (۱۳۷۳) ضمن بیان نظرات مفسران شیعه به ذکر برخی ریشه های آنها پرداخته است:

عصی: یعنی آدم، پروردگار خود را در امتثال امر مندوب مخالفت نمود. زیرا که مراد از عصیان مطلق مخالفت است اعم از واجب یا سنت. همچنان که در تهذیب الاحکام حدیثی از باقر (ع) نقل شده است که دلالت دارد مخالف امر مندوب نیز عاصی محسوب می‌شود. فَغَوَى: یعنی آدم از خلود در بهشت یا رسیدن به ثوابی، که متفرع بر امتثال امر مندوب بود، بی‌بهره ماند. (ج ۳، ص ۹۳)

قرن سیزدهم

آلوسی (۱۴۱۵ ق)، پس از ذکر نظرات مذاهب مختلف درباره امکان صدور کبائر و صغائر قبل و بعد از بعثت از پیامبران، نظر صائب در این باب را عصیان آدم (ع) قبل از نبوت ایشان و یا صدور غیر عمدی و از روی فراموشی یا خطا دانسته است (ج ۸، ص ۵۸۲). شوکانی (۱۴۱۴ ق) به رد سخن محی‌الدین عربی، مبنی بر جایز نبودن اخبار از عصیان آدم (ع) در زمان کنونی، با استناد به اخبار الهی از جزئیات این موضوع در قرآن کریم پرداخته است (ج ۳، ص ۴۶۱).

قرن چهاردهم

از نظر طباطبایی (۱۴۱۷ ق) نافرمانی آدم (ع) در برابر امری ارشادی واقع شد، نه امر مولوی تا به عصمت ایشان آسیبی برساند. برخی دلایل علامه در اظهار نظر خویش از این قرار است: خداوند متعال هم در سوره مورد بحث و هم در سوره اعراف، ظلم را ناشی از مخالفت نهی خویش عنوان نموده است و آن‌گاه در سوره طه، ظلم مذکور را تبدیل به شقاوت و بدبختی نموده و سپس مراد از این شقاوت را هم در مسایلی چون گرسنگی و تشنگی و عریانی و گرم‌زدگی بیان نموده است که بیانگر این است منظور خداوند از شقاوت رنج و تعب دنیوی بوده است. اگر نهی از خوردن میوه درخت نهی مولوی بود و توبه آدم از آن صورت گرفت، بایستی بعد از قبول توبه‌اش دوباره به بهشت برمی‌گشت، در حالی که می‌بینیم بعد از آن نیز آدم به بهشت برگردانده نشد. این مخالفت در زمانی از آدم سر زد که اساساً دینی تشریع نشده بود و در واقع بعد از هبوط آدم (ع) بود که دین الهی نازل شد (ج ۱، صص ۲۰۷-۲۰۸؛ ج ۱۴، ص ۲۲۲).

قرن پانزدهم

فضل‌الله (۱۴۱۹ ق) عصیان آدم (ع) را به معنای دور شدن وی از خط عقلانی‌ای می‌داند که انسان را در زندگی مادی و معنوی‌اش به خیر و صلاح می‌رساند، اما این انحراف ساده و تصادفی مورد پیچیده‌ای در اعماق نفس آدم نبوده که

قدرت گریز را از وی سلب نماید و او را مجبور به تسلیم در برابر گناه کند، بلکه صرفاً حالتی عارضی و مؤقتی بوده است. از نظر فضل الله، نبوت در موافقی با نقاط ضعف بشری تلاقی می‌نماید و قرآن در چنین مواردی نمی‌خواهد هاله تقدسی در اندیشه بشر به دور پیامبرانش بکشد و کمالاتی را که از طبیعت بشری ایشان دور می‌باشد برای آنها منظور دارد (ج ۱۵، ص ۱۶۶).

مکارم شیرازی (۱۳۷۴) معتقد است به کار رفتن کلمه عصیان در آیه لزوماً به معنای ترک واجب یا ارتکاب حرام نیست، بلکه می‌تواند به معنای ترک امر مستحب یا ارتکاب امر مکروهی باشد. از این گذشته، امر و نهی می‌توانند جنبه ارشادی داشته باشند. این مفسر همچنین معتقد است خطایی که بر اثر وسوسه ابلیس، دامن آدم (ع) را گرفت صرفاً جنبه استثنایی داشت و از این رو، خداوند او را برای همیشه از رحمت خویش دور نساخت، بلکه توبه‌اش را پذیرفت و هدایتش فرمود (ج ۱۳، ص ۳۲۲).

جعفر سبحانی (۱۳۸۸) با ذکر چهار قرینه نهی آدم (ع) را از نوع نهی ارشادی می‌داند که مخالفت با آن منافی عصمت ایشان نیست:

۱. در سوره طه که خداوند آدم را از این کار باز داشته، لحن آیات مربوطه — (طه: ۱۱۷-۱۱۹) — کاملاً ناصحانه است.

۲. قرینه بعدی گفتار خود شیطان است که خداوند از قول او چنین نقل فرموده: «و برای آنان سوگند یاد کرد که من برای شما ناصحی مشفق می‌باشم» (اعراف: ۲۱)؛ گویی شیطان این نصیحت خویش را از کلام الهی در بند قبلی اقتباس نموده و کلام خویش را در قالب آن ریخته است.

۳. ندای الهی به آدم و حوا در آیه ۲۲ سوره اعراف حاکی از آن است که اساساً هدف از نهی الهی این بوده که چنین پیامدی دامن‌گیر ایشان نشود.

۴. قرآن در مورد سرنوشت آدم و حوا چنین می‌فرماید: شیطان آن دو نفر را لغزانید و آنان را از آن نعمتی که در آن بودند بیرون کرد (بقره: ۳۶).

مجموعه این قراین می‌تواند گواه بر این باشد که این نهی، حالت ارشادی داشته است. البته کسانی که بخواهند این نهی را مولوی تنزیهی — کراهتی — به حساب آورند، با تأکیدی که در آیه آمده است، سازگار نیست. (ج ۱۱، صص ۸۵-۹۲).

محسن قرائتی (۱۳۸۳) تحلیلی صائب‌تر و متقن‌تر درباره آیه ارائه داده است. وی در ابتدا سه احتمال عمده مطرح‌شده توسط مفسران شیعه را بررسی، و با ذکر دلایل بک‌یک آنها را رد می‌نماید:

- الف) آدم گناه نکرد، بلکه مرتکب ترک اولی شد. فَعَوَى: یعنی رشد نکرد، نه این‌که گمراه شد.
 - ب) نهی آدم از درخت ممنوعه نهی ارشادی بود، نه نهی مولوی.
 - ج) عصیان هم در مورد ترک واجب به کار می‌رود و هم در مورد ترک مستحب.
- اما هیچ‌کدام از این احتمالات مورد پذیرش نیست؛ زیرا:
۱. این آیه و آیات مشابه آن صراحت در عصیان آدم (ع) دارند.
 ۲. دلیلی بر ارشادی بودن نهی نداریم. از طرفی مگر توبه از کار «منهی عنه» با نهی ارشادی تناسب دارد؟
 ۳. ادعای نبودن حکم تکلیفی در آن زمان درست نیست، زیرا در آن صورت شیطان هم — در عدم سجده بر آدم — مرتکب خلافی نشده و گناهی نکرده است.
 ۴. عصیان در قرآن تنها به معنای گناه به کار رفته است.
- وی در نهایت با استناد به روایت امام رضا (ع)، به نافرمانی آدم (ع) قبل از نبوتش و جایز بودن این نافرمانی برای ایشان در آن برهه از زمان متمایل شده است (ج ۷، ص ۴۰۳).
- صادقی تهرانی (۱۴۳۲ ق) معتقد است که طبق بیان قرآنی، آدم (ع) اولین انسانی بوده که به اولین نافرمانی در عالم مبتلا گشته است و هر چقدر هم که جماعت مفسران و محدثان برای تبدیل نافرمانی ایشان را به ترک اولی تلاش کنند، تلاششان تلاشی ناآگاهانه و بی‌فراجام است، زیرا با نصوص کتاب و سنت در تعارض است. برخی از عبارات ایشان در این باره از این قرار است:

در همین راستا گروهی از مفسران معتقدند که چون نهی الهی نسبت به آدم قبل از وضع شریعت رسمی بوده است، صرفاً می‌توانسته نهی ارشادی بوده باشد؛ در حالی که می‌دانیم خداوند قبل از وضع شریعت زمینی نیز احکامی را صادر فرموده بود، از جمله امر فرشتگان به سجده آدم (ع).... حتی اگر نهی الهی در این باب را نهی ارشادی بدانیم، باز هم جزو شریعت محسوب می‌شده است و صرف نام‌گذاری نهی

آن به نهی ارشادی باعث خارج شدن عدم تمکین مکلفان از دایره عصیان و نافرمانی نمی‌شود. اما حق این است که نهی الهی در این باب از نوع نهی مؤکد بوده باشد؛ زیرا تخلف از آن به مواردی همچون فتکونا من الظالمین، فازلّهما الشیطان، فثقتی، عصی، فغوی، إهبطا منها و فتاب علیه و هدی منجر شده است. . . . همچنین گستره عصمت برای رسالت از زمان شروع رسالت تا پایان حیات رسول است، نه ایام قبل از آن، مگر برای کسانی هم‌سطح پیامبر اکرم (ص) و عترت پاکش و یا سایر پیامبران اولوالعزم، آن‌هم با فرض وجود دلیل بر آن. (ج ۱۹، صص ۲۰۹-۲۱۱)

امام خمینی (۱۳۷۸) در مورد نافرمانی حضرت آدم (ع)، دیدگاهی جالب و منبعث از آموزه‌های عرفانی دارد. وی عصمت پیامبران را به تبع درجات ایشان، امری تشکیکی می‌داند:

اگرچه نبی اکرم (ص) صاحب مقام عصمت مطلقه و مصون کامل از تصرفات ابلیس لعین و جنود وی می‌باشند؛ اما برخی معصومین از انبیا و اولیا (ع)، صاحب چنین عصمت مطلقه‌ای نیستند و از تصرفات شیطان لعین خالی نمی‌باشند؛ چنان که توجه حضرت آدم (ع) به شجره منهیه از تصرفات ابلیس بزرگ است که ابلیس الالباسه به شمار می‌رود. هرچند که آن شجره شجره‌ای بهشتی و الهی بود، اما در عین حال، دارای کثرت اسمایی بود که منافی با مقام آدمیت کامله است و این یکی از معانی یا یکی از مراتب شجره منهیه است. (۱۳۷۸، ص ۶۰)

جمع‌بندی بررسی تطبیقی آیه در تفاسیر فریقین

در جمع‌بندی نظرات مفسران — در بستر تاریخی — چنین به نظر می‌رسد که در قرون ابتدایی، سادگی، تکیه بر ظواهر آیه و پرهیز از تأویلات پیچیده رویکرد اصلی مفسران، به‌ویژه مفسران اهل سنت، در تفسیر آیه مورد بحث بوده است. از قرن پنجم به بعد، با گسترش مکاتب فقهی و کلامی و مناظرات پیروان آنها، به‌همراه انسجام یافتن و رواج بیشتر عقاید کلامی مکتب تشیع، تکیه بر اصل عصمت پیامبران و تلاش برای تأویل و سازگار نمودن مدلول آیات با آن، رویکرد بخش عمده‌ای از مفسران شیعه گردید. همین رویکرد در قرون بعدی نیز توسط سایر مفسران این مذهب، همچون طبرسی و ابوالفتوح رازی، پیگیری و تقویت شد. موضع‌گیری مفسران شیعه بر نظرات مفسران اهل سنت — همچون محی‌الدین عربی، قرطبی، آلوسی و دیگران نیز بی‌تأثیر نبود و توجیه عصیان آدم (ع) را به نقیصه‌ای موردی و نسبی را به دنبال داشت. علامه طباطبایی و شاگردان ایشان در قرون معاصر تحت‌تأثیر روایات اهل بیت (ع)، به‌ویژه روایت امام رضا (ع) و توجیهات اخباریان، ارشادی بودن نهی الهی را در این باب به‌عنوان نظر مرجح خویش

پذیرفته‌اند. منتقدانی همچون فخررازی، فضل‌الله، قرائتی و صادقی تهرانی در قرون مختلف به نقد و تبیین پیامدهای نادرست برخی نظرات رایج در بین مفسران و تصحیح آنها همت گماشته‌اند. نظر امام خمینی (س) از دید نگارنده، نظری جامع، منطبق بر ظواهر و بواطن کلام الهی و در عین حال توأم با آزاداندیشی و ژرف‌نگری است.

تطبیق آیه محل بحث با سایر آیات قرآنی

در این بخش، برخی از آیات مرتبط با آیه ۱۲۱ سوره طه را بررسی می‌کنیم:

۱. «وَلَقَدْ عَهِدْنَا إِلَىٰ آدَمَ مِنْ قَبْلِ فَنسَىٰ وَ لَمْ يُجِدْ لَهُ عَزْمًا» (طه: ۱۱۵)؛ ترجمه: و هر آینه ما پیش از این، از آدم پیمان گرفتیم، ولی او فراموش نمود و ما عزم و پایداری لازم را در او نیافتیم).

تحلیل آیه. در این آیه، سخن از گرفتن عهده لازم‌الاتباع از حضرت آدم (ع)، و نسیان و سست‌عهدهی متعاقب ایشان در کلام الهی رفته است. ماهیت این عهد در آیه ۶۰ سوره یاسین عدم اطاعت از شیطان تبیین شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۸، ص ۴۲۵). به نظر نگارنده، این تنقیص و توبیخ قرآنی، آن‌هم با چنین خطاب محکم و مؤکدی، هرگونه احتمال تأویل نافرمانی آن بزرگوار را با توجیهاتی همچون ارشادی بودن و یا تنزیهی بودن نهی صادرشده مشکل و بلکه ناممکن می‌نماید.

۲. «يَا بَنِي آدَمَ لَا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ كَمَا أَخْرَجَ أَبَوَيْكُمُ مِنَ الْجَنَّةِ يَنْزِعُ عَنْهُمَا لِبَاسَهُمَا لِيُرِيَهُمَا سَوْآتَهُمَا» (اعراف: ۲۷)؛ ترجمه: ای فرزندان آدم. پس شیطان شما را نفریبد همچنان‌که پدر و مادر شما را فریفت و از بهشت بیرون راند، لباس‌های ایشان را از نشان بیرون کرد تا زشتیشان را به ایشان بنمایاند).

تحلیل آیه. در این آیه نیز به‌کارگیری افعالی همچون تفتین شیطان و بیان کارساز بودن آن در مورد آدم (ع) و همسر گرامی ایشان در اخراجشان از بهشت بر لزوم جدی بودن نهی الهی در این باب دلالت دارد. نکته قابل توجه اینکه با بررسی سایر آیات قرآنی مرتبط با سرگذشت دیگر پیامبران الهی و کیفیت جعل تکالیف و اوامر الهی در مورد ایشان به نظر می‌رسد که در لسان قرآنی، امر و نهی غیر واجب‌الاتباعی برای این طبقه مقرب الهی در عرصه ابتلائات خاص مقام نبوتشان مسبوق به سابقه نمی‌باشد، مانند امر به ابراهیم (ع) برای قربانی نمودن فرزندش، نهی نوح (ع) از شفاعت پسر ناصالحش، نهی ابراهیم (ع) از استغفار کردن برای پدرش، نهی لوط (ع) از نجات همسرش و... با این شواهد به نظر می‌رسد که برخی تأویلات ارائه‌شده از سوی گروهی از مفسران درباره غیرجدی بودن نهی آدم (ع)

با خطوط کلی قرآن کریم در موارد مشابه مرتبط با طبقه پیامبران همخوانی نداشته و چنین توجیهاتی ممکن است از برداشت‌های شخصی و یا پیش‌فرض‌های کلامی صاحبان آنها ناشی شده باشد.

بحث روایی

گروه اول از روایات صادره از معصومان (ع) در تبیین آیه مورد بحث به تأویل معانی افعال «عصیان» و «غوایت» بر مبنای عصمت انبیا پرداخته است. گروه دوم نیز ضمن بیان فلسفه تشریع برخی از احکام به عظمت و ماندگاری اثرات منفی حاصل از نافرمانی آدم (ع) در نسل آن بزرگوار و تدبیرات شارع برای رفع یا کاهش آنها اشاره نموده است:

بررسی روایات دسته اول

در قسم اول از روایات این دسته، با تکیه بر مکان صدور معصیت آدم (ع) — بهشت عاری از تکلیف — علت صدور این معصیت، مقدمه و وسیله‌ای برای اصطفا و تثبیت عصمت آدم (ع) در روی زمین بیان شده است. از مهم‌ترین این روایات روایت عیون اخبار الرضا است که در واقع پاسخ امام رضا (ع) به پرسش علی بن محمد بن الجهم است:

اما تفسیر کلام الهی درباره آدم (ع) — و آدم پروردگار خویش را نافرمانی نمود — این است که همانا خداوند از ابتدا آدم (ع) را به عنوان حجت و خلیفه خویش بر روی زمین خلق نموده بود و نه برای بهشت. و از طرفی معصیت آدم (ع) در بهشت واقع شد و نه بر روی زمین. و وقوع آن لازمه تحقق عصمت ایشان بر روی زمین و مقتضای کامل نمودن تقدیرات الهی در مورد ایشان بود. (ابن بابویه، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۱۹۱، حدیث ۱)

طباطبایی (۱۴۱۷ ق) ظاهراً همین حدیث را پشتوانه نظر خویش در باب ارشادی بودن نهی الهی قرار داده

است:

این که امام رضا (ع) فرمودند نافرمانی آدم در بهشت بوده اشاره است به آن بیانی است که ما پیش‌تر درباره ارشادی بودن نهی الهی بیان نمودیم، چون در بهشت هنوز تکلیف دینی جعل نشده بود و اساساً موطن اصلی تکلیف دینی زندگی زمینی است که خداوند از پیش برای آدم (ع) مقدر فرموده بود. پس معصیت مذکور معصیت امر ارشادی بود نه مولوی. و از این رو، دیگر لزومی ندارد که مانند برخی مفسران خود را به زحمت انداخته و حدیث گفته شده را تأویل نماییم. (ج ۱، ص ۱۴۵)

علامه مجلسی (۱۴۰۳ ق)، اما، با تمسک به اجماع امامیه بر وجوب عصمت انبیا و همچنین روایات

مستفیض و موجود در این باب جمله کلیدی روایت مذکور را — «وكانت المعصية من آدم في الجنة» — که متوهم جواز

نافرمانی پیامبران در برخی شرایط، از جمله هنگام سکونت در بهشت و یا قبل از بعثت ایشان است، را مخالف ادله مذکور دانسته و برای علاج روایت، به ناچار آن را بر صدور مکروه از آدم (ع)، ارشادی بودن، تنزیهی بودن و یا قبل از بعثت بودن خود نهی حمل نموده است (ج ۱۱، ص ۷۴).

در روایت دوم از این دسته، که در واقع پاسخ امام رضا (ع) به پرسش مأمون عباسی است، عصیان و غوایت آدم (ع) به صدور صغیره‌ای موهوبه، آن‌هم قبل از نبوت و نزول وحی بر آن حضرت، تفسیر شده است: «اما این خطای آدم قبل از نبوت از ایشان سر زد و از سنخ گناه کبیره‌ای نبود که سزاوار دخول در آتش باشد، بلکه از جنس گناهان صغیره موهوبه برای انبیا قبل از نبوتشان بود» (ابن بابویه، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۱۹۵، حدیث ۱).

طباطبایی (۱۴۱۷ ق) پس از نقل حدیث دوم چنین آورده است:

این‌که صدوق بعد از نقل این حدیث بیان داشته است که این حدیث از طریق علی بن محمد بن جهم، که مردی ناصبی و دشمن اهل بیت است، خیلی عجیب است. علت تعجبش در واقع نقل چنین حدیثی از یک راوی ناصبی بوده است که نقلش بر خلاف انتظار با مسئله تنزیه انبیا مطابق مبانی مذهب شیعه موافق است؛ اما در عین حال آن مرحوم، در اصولی که در این حدیث مسلم گرفته شده دقت کافی ننموده است؛ وگرنه متوجه می‌شد که اتفاقاً حدیث مذکور با مکتب اهل بیت سازگاری ندارد، زیرا در این مکتب، صدور نافرمانی از انبیا، به‌خاطر عصمتشان، هم قبل از نبوت و هم بعد از آن، محال است، چه نافرمانی‌های صادرشده صغیره باشد و چه کبیره.

علاوه بر همه اینها، جوری که این مرد ناصبی حدیث مذکور را نقل نموده است، مستلزم این است که جمله‌ای از آیه قرآن حذف شده باشد که تقدیرش، جمله «ما نھاکما ربکما عن هذه الشجرة و إنما نھاکما عن غیرها و ما نھاکما عن غیرها الا ان تکونا...» بوده باشد. از این هم که بگذریم، اصلاً علی بن محمد بن جهم در حدیث اول جواب صحیح و تمام خود را در مجلس مأمون از امام رضا (ع) گرفته بود؛ پس اصلاً نیازی به دریافت روایت دوم در این باب نداشت. بنابراین با این دلایل، روایتی که صدوق نقل نموده خالی از اشکال نیست، اگرچه امکان حمل آن بر محمل صحیحی نیز وجود داشته باشد. (ج ۱،

ص ۱۴۵)

بررسی روایات دسته دوم

در روایتی از رسول اکرم (ص) به بیان علت تشریع برخی از احکام شریعت، که مرتبط با اثرات وضعی نافرمانی آدم (ع) است، اشاره شده است:

جماعتی از یهود نزد پیامبر خدا (ص) آمده و از آن حضرت پرسیدند: ای محمد (ص) به چه سبب در وضو، شستن چهار عضو فرض است؟ درحالی که این اعضا پاک‌ترین اعضای بدن هستند؟ ایشان فرمودند: هنگامی که شیطان آدم (ع) را وسوسه نمود، وی نزدیک آن درخت رفته و به آن درخت نگریست، پس آب روی او دگرگون شد. سپس برخاست و به سوی آن درخت رفت و این نخستین گامی بود که در راه خطا برداشته شد؛ بعد با دستانش از میوه آن درخت چید و میل نمود. در این هنگام، زیورها و جامگان زرینی که بر تن داشت از بدنش خارج شد. پس آدم (ع) دست مبارک خویش را بر فرق سرش نهاده و گریست. هنگامی که خداوند متعال توبه او را پذیرفت، بر آدم و فرزندانش پاک ساختن این چهار عضو را فرض نمود. (حرعاملی، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۳۹۵، ح ۱۰۳۵)

در همین راستا و در بخش دیگری از روایت هم به فلسفه تشریع غسل جنابت نیز اشاره شده است:

چون آدم (ع) از درخت ممنوعه تناول فرمود، میوه آن درخت در رگ‌ها و پوست و موی او نفوذ نمود؛ پس چون مردی با همسرش در آمیزد، آب منی از تمامی رگ‌ها و موهای بدنش خارج می‌شود و از این روست که خداوند متعال تا روز قیامت غسل جنابت را بر فرزندان آدم (ع) واجب گردانید. (حرعاملی، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۱۷۹، ح ۱۸۶۷)

تحلیل روایی

قبل از تحلیل روایی، ذکر این مقدمه ضروری به نظر می‌رسد که اساساً روش صحیح تعامل با روایات تفسیری، همان‌گونه که برخی بزرگان نیز بر آن اشاره نموده‌اند، پرهیز از تحمیل مدلول روایات بر آیه و بهره‌گیری از آنها در جهت فضاسازی تفسیری برای مفسر است. با این مقدمه، در رابطه با روایات دسته اول، با توجه به مجموعه مباحث سندی و ضعف پاره‌ای از راویان و همچنین وجود تعارضات محتوایی این دسته از روایات با یکدیگر و با روایات دسته دوم و همچنین با ادله قرآنی و عقلی، به نظر می‌رسد که دستیابی به قرینه صارفه محکم و موجه از طریق آنها برای انصراف مدلول ظاهری آیه مشکل می‌نماید. افزون بر اینکه، در مقابل، مؤیداتی نیز از روایات دسته دوم برای تثبیت مدالیل ظاهری آیه مورد بحث قابل استنباط است.

مسئله‌های عقلی

به لحاظ عقلی نیز تمامی انسان‌ها صرف‌نظر از مراتب آنها از بدو خلقتشان در معرض تکالیف و آزمایش‌های الهی قرار دارند و هیچ مخلوقی در شرایط عادی از این قاعده کلی مستثنی نیست. از طرفی عزم و اراده و آگاهی انسان‌ها در تمامی برهه‌های حیاتشان به یک اندازه نیست. مثلاً در اوایل سلوک که هنوز نوسفرند و حلاوت قرب و مرارت بُعد الهی را به‌طور کامل نچشیده‌اند موارد نامبرده در ایشان با درجات کامل آنها فاصله دارد. همچنین حالات انسان‌ها نیز در ادوار مختلف زندگی به تبع قبض و بسط الهی، شدت و ضعف دارد. شدت ابتلای انسان‌ها نیز، براساس حکمت و عدل الهی، به تناسب میزان درجات علم و تقوای آنها متغیر است.

با این مقدمات، بروز خطا و یا کندی در اجابت از جانب اولیای مقرب الهی در مورد برخی فرامین موردی در اثر نفوذ و تحریک آنی شیاطین و جنود آنها دور از ذهن نمی‌باشد. البته باید توجه داشت که این مسئله در طبقه اول انبیای الهی — که طبق بیان قرآن کریم، صاحبان عزم‌ها و اراده‌های پولادین هستند — بسیار نادر است. در مورد سایر برگزیدگان الهی نیز، از آنجاکه آن بزرگواران نیز در معرض لطف و عنایت مستمر الهی قرار دارند، در صورت بروز احتمالی چنین پیشامدهای نادری، سریعاً به خود آمده و برای جبران‌شان، عزم و اراده خویش را جزم نموده و از این شکست‌ها و نقایص، به‌عنوان پلی برای تکامل نفس خویش، غلبه بیشتر بر ابلیس و خضوع و انابه مضاعف استفاده می‌کنند. در پایان باید توجه داشت که گناه انبیا بایستی با توجه به مراتب بالای آن بزرگواران سنجیده شود و حمل آن بر گناهان انسان‌های عادی و غیرکملین قضاوتی ناصواب است.

نتیجه‌گیری

با بررسی تطبیقی نظرات مفسران چنین به نظر می‌رسد که در قرون ابتدایی، سادگی، تکیه بر ظواهر آیه و پرهیز از تأویلات پیچیده، رویکرد اصلی مفسران فریقین در تفسیر آیه عصیان و غوایت بوده است. از قرن پنجم به بعد با گسترش مکاتب فقهی و کلامی، تلاش برای سازگار نمودن مدلول آیه با عصمت انبیا، رویکرد عمده مفسران شیعه بوده است و همین رویکرد در قرون بعدی نیز پیگیری شده است. مواضع مفسران شیعه در تکیه بر عصمت، بر نظرات مفسران اهل سنت نیز تأثیرگذار بوده و توجیه عصیان آدم (ع) را به نقیصه‌ای موردی یا نسبی به همراه داشته است. با جمع‌بندی کلی مباحث لغوی، ادبی، تطبیقی، روایی، عقلی و عرفانی در تفسیر آیه موردبحث، مشخص می‌شود که

نه تنها قرینه صارفه متقن و موجهی برای تأویل معنای ظاهری این آیه، به معانی مؤول مورد ادعا ندارد، بلکه، در مقابل، مؤیدات فراوانی نیز در جهت تثبیت معنای ظاهری آیه و افعال به کاررفته در آن، به عنوان مدلول اصلی کلام متکلم قابل استنباط است. گناه انبیا بایستی با توجه به رفعت مقام و شدت ابتلای آن بزرگواران سنجیده شود و حمل آن بر گناهان و معاصی انسان های عادی و غیرکامل قضاوتی بس ناصواب است.

تعارض منافع

نویسندگان این مقاله تعارض منافی گزارش نکرده اند.

منابع

- ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۹ ق). تفسیر القرآن العظیم مسنداً عن الرسول. مکتبه نزار مصطفی الباز. ابن بابویه، محمد. (۱۳۷۳). عیون اخبار الرضا. نشر صدوق.
- ابن فارس، احمد. (۱۴۰۴ ق). معجم مقاییس اللغة (عبدالسلام محمد هارون، محقق). دارالفکر.
- ابوالفتح رازی، حسین. (۱۴۰۸ ق). روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن. بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
- آلوسی، سید محمود. (۱۴۱۵ ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. دارالکتب العلمیه.
- بحرانی، سید هاشم. (۱۴۱۶ ق). البرهان فی تفسیر القرآن. بنیاد بعثت.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸ ق). انوار التنزیل و اسرار التاویل. دار احیاء التراث العربی.
- توکلی، زهرا؛ و صادقی حسن آبادی، مجید. (۱۳۹۵). حضرت آدم (ع) و گناه در مرتبه عشق. قبسات، ۲۱ (۸۲)، ۱۷۰-۱۹۰.
- ثعلبی نیشابوری، احمد. (۱۴۲۲ ق). الكشف و البیان عن تفسیر القرآن. داراحیاء التراث العربی.
- جرجانی، حسین. (۱۳۷۷). جلاء الاذهان و جلاء الاحزان فی تفسیر القرآن. انتشارات دانشگاه تهران.
- حرعاملی، محمد. (بی تا). تفصیل وسائل الشیعه فی تحصیل مسائل الشریعه. مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.
- خمینی، روح الله. (۱۳۸۸). آداب الصلاة. مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

- خوشدل روحانی، مریم؛ و بیگدلی، رقیه. (۱۳۹۲). بررسی تطبیقی آموزه گناه نخستین از نظر اسلام و مسیحیت با تکیه بر آرای علامه طباطبایی و آگوستین. جستارهای فلسفه دین، ۲(۱)، ۱۹-۴۶.
- راغب اصفهانی، حسین. (۱۴۱۲ق). المفردات فی غریب القرآن. دارالعلم الدار الشامیة.
- زمانی، محمدهاشم. (۱۳۸۷). عصمت آدم در نگاه نقد. پژوهشهای قرآنی، ویژه‌نامه وحدت موضوعی سوره‌های قرآن، ۱۴(۵۶)، ۱۲۸-۱۵۵.
- زمخشری، محمود. (۱۴۰۷ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقوایل فی وجوه التاویل. دار الکتاب العربی.
- سبحانی تبریزی، جعفر. (۱۳۸۸). منشور جاوید. مؤسسه امام صادق.
- سبحانی تبریزی، جعفر. (۱۳۹۳). ترجمه و شرح فارسی الموجز فی اصول الفقه (علی عدالت، مترجم). نشر نصایح.
- سمرقندی، نصر بن محمد. (بی‌تا). بحر العلوم. دارالکتب العلمیة.
- سور آبادی، ابوبکر. (۱۳۸۰). تفسیر سورآبادی. فرهنگ نشر نو.
- سیدترابی، سیدحسن؛ و رمضانی پارگامی، یحیی. (۱۳۹۲). تأویل عصیان و توبه آدم در اندیشه عرفای اسلامی. عرفان اسلامی، ۱۰(۳۷)، ۱۰۱-۱۱۷.
- سیوطی، جلال‌الدین. (۱۴۰۴ق). الدر المنثور فی التفسیر بالماثور. کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- شریف لاهیجی، محمد بن علی. (۱۳۷۳). تفسیر شریف لاهیجی. دفتر نشر داد.
- شوکانی، محمد بن علی. (۱۴۱۴ق). فتح القدر الجامع بین فنی الروایة و الدراية من علم التفسیر. دار ابن کثیر.
- شیبانی، محمد بن حسن. (۱۴۱۳ق). نهج البیان عن کشف معانی القرآن. بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- صادقی تهرانی، محمد. (۱۳۶۵). الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة. انتشارات فرهنگ اسلامی.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسه الاعلامی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان لعلوم القرآن. انتشارات ناصر خسرو.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۷). تفسیر جوامع الجامع. انتشارات دانشگاه تهران.

- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ق). جامع البیان عن تاویل القرآن. دارالمعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). التبیان فی تفسیر القرآن. انتشارات دار احیاء التراث العربی.
- فاکر میبدی، محمد؛ و اخلاقی، فرزانه. (۱۳۹۸). بررسی تطبیقی دیدگاه آیت الله معرفت و رشیدرضا پیرامون آیات مربوط به خطیئه آدم. مطالعات تطبیقی قرآن و حدیث، ۱۲، ۱-۲۴.
- فخررازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). مفاتیح الغیب. داراحیاء التراث العربی.
- فضل الله، سید محمد حسین. (۱۴۱۹ق). من وحی القرآن. دار الملائک للطباعة و النشر.
- قرائتی، محسن. (۱۳۸۳). تفسیر نور. مرکز فرهنگی درسهایی از قرآن.
- قرشی، سیدعلی اکبر. (۱۳۷۱). قاموس قرآن. انتشارات دارالکتب الإسلامیه.
- قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۶۴). الجامع لاحکام القرآن. انتشارات ناصر خسرو.
- قشیری، عبدالکریم. (بی تا). لطائف الاشارات. الهيئة المصرية العامة للكتاب.
- کرد، صفی الله؛ اندیشه، هاشم؛ و نقی پورفر، ولی الله. (۱۳۹۶). نگاهی نو به عصمت حضرت آدم از منظر فریقین با رویکردی به آیه ۱۲۱ سوره طه. مطالعات قرآنی، ۸ (۳۱)، ۱۳۹-۱۶۵.
- کاشانی، ملا فتح الله. (۱۳۳۶). منهج الصادقین فی الزام المخالفین. انتشارات علمی.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الانمة الاطهار علیهم السلام. مؤسسة الوفاء.
- مظفر، محمدرضا. (۱۳۸۱). اصول الفقه. مؤسسة النشر الاسلامی.
- مقاتل بن سلیمان. (۱۴۲۳ق). تفسیر مقاتل بن سلیمان. دار احیاء التراث.
- مغنیه، محمد جواد. (۱۴۲۴ق). التفسیر الکاشف. دار الکتب الإسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. دار الکتب الإسلامیه.
- ملایوسفی، مجید؛ و معماری، داود. (۱۳۹۰). گناه نخستین از دیدگاه اسلام و مسیحیت. ادیان و عرفان، ۴۴ (۲)، ۱۰۱-۱۲۶.

ناصر، احمدعلی. (۱۳۷۸). آدم از دیدگاه قرآن و عهدین. نشر رایزن.

واسعی، هادی. (۱۴۰۱). بازخوانی «گناه نخستین» از منظر پولس و امام خمینی (س). معرفت، ۳۱ (۱)، ۵۱-۶۲.

References

- Abul Futuh Razi, H. (1987). *Rowd al-jinan war ruh al-jinan fi tafsir al-Qur'an*. Bunyad-i Pazhouhesh-hayi Islami-yi Astan Qods Razavi. [In Arabic].
- Alusi, M. (1994). *Ruh al-ma'ani fi tafsir al-Qur'an al-'Azim wa al-sab' al-mathani*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Bahrani, H. (1995). *Al-Burhan fi tafsir al-Qur'an*. Bethat Foundation. [In Arabic].
- Beydawi, A. (1997). *Anwar al-tanzil wa asrar al-ta'wil*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Fadlullah, M. H. (1998). *Min wahy al-Qur'an*. Dar al-Malak li-l Tabaah wa al-nashr. [In Arabic].
- Faker, M., & Akhlaqi, F. (2019). Barrasi-yi tatbiqi-yi didgah-i Ayatollah Marefat va Rashid Reda piramun-i aayat-i marbut be kahtie-yi Adam. *Studies Tatbighee Qoran & Hadith*, 98(1), 7-30. [In Persian].
- Fakhr Razi, M. (1999). *Mafatifi al-ghayb*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Hurr Ameli, M. (n.d.). *Tafsil wasa'il al-Shi'a fi tahsil masa'il al-Shari'ah*. Muassasat Aal al-Bayt li-Ihya al-Turath. [In Arabic].
- Ibn Abi Hatam, A. (1998). *Tafsir al-Qur'an al-'Azim musnadan 'an al-Rasoul*. Maktabat Nizar Mustafa al-Baz. [In Arabic].
- Ibn Babwayh, M. (1994). *Uyun akhbar al-Reda*. Saduq Publications. [In Arabic].
- Ibn Faris, A. (1984). *Mu'jam maqayees al-lughah*. (A. M. Harun, Ed.). Dar al-Fikr. [In Arabic].
- Jorjani, H. (1998). *Jala' al-adhhan wa jala' al-ahzan fi tafsir al-Qur'an*. University of Tehran Press. [In Arabic].
- Kashani, F. (1957). *Minhaj al-Sadiqayn fi ilzam al-mukhalifin*. Ilmi Publications. [In Arabic].
- Khomeini, R. (2009). *Aadab al-salat*. Muassasa-yi Tanzim va Nashr-i Aathar-i Imam Khomeini. [In Persian].
- Khoshdel Rowhan, M., & Bigdeli, R. (2013). A comparative study of Islamic and Christian approaches to original sin on the basis of Allameh Tabataba'i's and Augustine's view points. *Jostarha-ye Falsafe-ye Din*, 2(1), 19-46. [In Persian].

- Kord, S., Andisheh, H., & Naqipourfar, V. (2017). New regard on Adam's infallibility from different sides view point with an approach to verse 121 of Surah Taha. *Quranic Studies Quarterly*, 31(8), 139-165. [In Persian].
- Majlisi, M. B. (1983). *Bihar al-anwar al-jami'ah li-durar akhbar al-A'immat al-at-har 'alayhim al-salam*. Muassasat al-Wafa. [In Arabic].
- Makarem Shirazi, N. (1995). *Tafsir namoonah*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Moghniyah, M. J. (2003). *Al-Tafsir al-Kashif*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Mollayousefi, M., & Memari, D. (2012). Original sin from the viewpoint of Islam and Christianity. *Religions and Mysticism*, 44(2), 101-126. [In Persian].
- Muzaffar, M. R. (2002). *Usul al-fiqh*. Muassasat al-Nashr al-Islami. [In Arabic].
- Naseh, A. A. (1999). *Adam az didgah-i Qur'an va 'Ahdayn*. Raizan Publications. [In Persian].
- Qaraati, M. (2004). *Tafsir-i Nur*. Markaz-i Farhangi-yi Dars-hayi az Quran. [In Persian].
- Qarashi, A A. (1992). *Qamus-i Qur'an*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah Publications. [In Persian].
- Qurtubi, M. (1985). *Al-Jami' li-ahkam al-Qur'an*. Naser Khosro Publications. [In Arabic].
- Qushayri, A. K. (n.d.). *Lata'if al-Isharat*. Al-Heiat al-Misriyyah al-Aammah li-l Kitab. [In Arabic].
- Ragheb Isfahani, H. (1991). *Al-Mufradat fi gharib al-Qur'an*. Dar al-Ilm a-Dar al-Shamiyyah. [In Arabic].
- Sadeqi Tehrani, M. (1986). *Al-Furqan fi tafsir al-Qur'an bi-l Qur'an wa al-Sunnah*. Farhang-i Islami Publications. [In Arabic].
- Samarqani, N. (n.d.). *Bahrul 'ulum*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Seyyed Torabi, H., & Ramazani Pargami, Y. (2015). Interpretation of Adam's sin and his repentance in the eyes of Islamic mystics. *Islamic Mysticism*, 37(10), 101-117. [In Persian].
- Sharif Lahiji, M. (1994). *Tafsir Sharif Lahiji*. Daftar-i Nashr-i Daad. [In Persian].

- Showkani, M. (1993). *Fath al-qadir al-jami' bayn fann al-riwayah wa al-dirayah min 'ilm al-tafsir*. Dar Ibn Kathir. [In Arabic].
- Sobhani Tabrizi, J. (2009). *Manshour-i Javeed*. Muassasa-yi Imam Sadeq. [In Persian].
- Sobhani Tabrizi, J. (2014). *Tarjume va sharh-i Farsi-yi al-mujiz fi usul al-fiqh*. (A. Adalat, Trans.). Nasayeh Publications. [In Persian].
- Sulayman, M. (2002). *Tafsir Maqatil b. Sulayman*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Surabadi, A. B. (2001). *Tafsir Surabadi*. Farhang-i Nashr-i No. [In Persian].
- Suyuti, J. D. (1984). *Al-Durr al-manthur fi tafsir bi-l ma'thur*. Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Arabic].
- Tabari, M. (1991). *Jami' al-bayan 'an ta'wil al-Qur'an*. Dar al-Marefah. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1993). *Majma' al-bayan li-'ulum al-Qur'an*. Naser Khosro Publications. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1998). *Tafsir jawami' al-jami'*. University of Tehran Press. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (1996). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Aalami li-l Matbuaat. [In Arabic].
- Takakkoli, Z. and Sadeqi Hasan-Abadi, M. (2017). Adam and the sin in the state of love. *Qabasat*, 21(82), 170-190. [In Persian].
- Thalabi Neyshaburi, A. (2001). *Al-Kashf wa al-bayan an tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Tusi, M. (n.d.). *Al-Tibyan fi tafsir al-Qur'an*. Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Waseie, H. (2022). Rereading "the first sin" from the perspective of Paul and Imam Khomeini. *Marifat*, 31(9), 51-62. [In Persian].
- Zamakhshari, M. (1986). *Al-Kashshaf 'an haqa'iq ghawamid al-tanzil wa 'uyun al-aqawil fi wujuh al-ta'wil*. Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic].
- Zamani, M. H. (2009). Adam's infallibility in the scale of criticism. *Qur'anic Researches*, 14(56), 128-155. [In Persian].